

УДК 94:911.37](477.64)"17"(045)

ПОСЕЛЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА КОРДОНАХ ВОЛЬНОСТЕЙ У 60-
70-Х РР. XVIII СТ.

Олександр Мірущенко,
к.і.н., завідувач відділом історії
Національного заповідника «Хортиця»

У статті розглядаються населені пункти, які були засновані Військом Запорозьким на протидію російському наступу на землі Вольностей. Аналізуються територіальні суперечки на північному та східному напрямках. Наводяться дані щодо виникнення нових паланок у зв'язку з інтенсивним заселенням північно-західних та північно-східних запорозьких земель.

Ключові слова: запорозькі поселення, територіальні суперечки, новостворені паланки, Макаріївка, Барвінкова стінка.

The article examines the settlements that were founded by the Zaporizhzhya Army to counter the Russian offensive on the Land of the Free. Territorial disputes in the northern and eastern directions are analyzed. Data are provided on the emergence of new settlements in connection with the intensive settlement of the northwestern and northeastern Zaporizhzhya lands.

Keywords: Zaporozhye settlements, territorial disputes, newly created palanquins, Makariyivka, Barvinkova stinka.

Останні десятиліття існування Січі були періодом боротьби Війська Запорозького за власні землі, коли Російська імперія намагаючись розширити свій вплив у південноукраїнському регіоні, робила це за рахунок території Вольностей. Реагуючи на таку колонізаторську політику, Кіш почав інтенсивніше засновувати поселення на кордонах Вольностей.

Предметом даної публікації є населені пункти, які були засновані запорожцями у 60–70-х рр. на північному, південному, східному та західному напрямках, як реакція на урядовий наступ на їхні землі.

Виправдовуючи колонізаторську політику російського уряду, імперська

офіційна історіографія відкидала роль запорожців у заселенні краю, відводячи саме Росії провідну роль у цьому процесі. Така позиція висвітлювалась у працях Г. Міллера, С. Зарульського, П. Щебальського. Їхні погляди вже висвітлювались автором, як і демографічні процеси на запорозьких землях у досліджуваний період [1].

Новим етапом у дослідженні даної проблематики стали праці М. Слабченка, який одним із перших згадував крім загальновідомих восьми, існування інших паланок [2]. В контексті соціально-економічної історії запорозького козацтва внесок у дослідження запорозьких поселень зробив В. Голобуцький [3].

Джерельна база представлена матеріалами архіву Коша Нової Запорозької Січі та публікаціями документів Д. Яворницьким [4] та Г. Швидько [5–6].

Наступ російського уряду на північні запорозькі землі, спроба встановити чіткі межі на сході та півдні Вольностей, створення Новоросійської губернії та будівництво Нової Дніпровської лінії зумовило активніше залучення населення на території, що перебували під юрисдикцією Коша і заснування нових поселень.

Найбільш спокійно це відбувалося на західному напрямку, де на межі з Річчю Посполитою були засновані поселення на р. Кодимі. Серед них Криве Озеро, Палієве Озеро, Говтва, Балта, Ясинове, Приліт [7]. Таким чином, розширялись західні межі Бугогардівської паланки.

Складнішою ситуація була на північних землях, де у середині 60-х рр. сербські поселення, з якими запорожці перебували у постійному конфлікті, були реорганізовані у Новоросійську губернію.

Кіш відповідно розпочав активне заселення північних меж Бугогардівської та Кодацької, а в подальшому Орільської та Протовчанської паланок.

3 лютого 1765 р. П. Калнишевський повідомляв Кіш про наміри уряду

розташувати Самарський гусарський полк за Слов'яносербією ближче до Дніпра, тобто майже до р. Самари. Він просив, щоб військовий старшина А. Порохня якнайшвидше заселив ці землі зимівниками [8, с. 279]. Того ж року, листом від 7 червня 1765 р. кошовий наказував, щоб козаки влаштували зимівники на військових землях від гирла р. Богатої (в Орель) та вгору понад Ореллю [8, с. 282]. Таким чином відбувалась протидія поселенням нової губернії.

29 червня 1765 р. у донесенні П. Румянцеву, Кіш скаржився на територіальні утиски, яких зазнають запорожці від нових поселенців [9, арк. 66, 71–71зв.]. При цьому запорожці наводили реєстр хуторів, які були розташовані на правому березі р. Орелі на запорозьких землях [9, арк. 144].

Саме у досліджуваний період згадуються найбільші поселення Орільської паланки: Козирщина, Личкове, Перещепине, Калантаївка, Бутівка, Байбаківка.

Щільність поселень на північних запорозьких землях сприяла заснуванню Протовчанської паланки. На її території виділяються такі села і слободи: Курилівка, Грузинівка, Могилівка, Петрівка, Проданівка, Шульгівка, Чорноухівка.

На північному заході запорозьких земель було створено Єлисаветградську провінцію, а у 70-х рр. почалось поселення Молдавського полку. Центрами протистояння між новопоселенцями і Військом Запорозьким стають слободи Макаріївка та Комісарівка.

На початковому етапі новоутворенням протистояли бугогардівські полковники. Ще у жовтні 1764 р. новоросійський губернатор О. Ісаков у листах кошовому скаржився спочатку на запорожців, які наїхали на ставку Лозовату (розташована на запорозьких землях), а потім на бугогардівського полковника Я. Біду, який завдавав образ Новоросійським мешканцям [10, арк. 99, 105, 106]. Відповіддю було донесення Я. Біди 15 січня 1765 р. кошовому, де повідомлялось про втручання сербів у запорозькі землі і

випасання худоби на р. Грузькій [10, арк. 183].

З 1765 по 1768 рр. тривало інтенсивне листування з Єлисаветградським пікінерним полком за спірні землі. 29 лютого 1765 р. у листі з Коша київському генерал-губернатору Ф. Воейкову йшлося про шкоди завдані запорожцям від пікінерів Єлисаветградського полку і надавалися документи, згідно яких заборонялось селитися на запорозьких землях [11, арк. 30]. Відповідаючи на претензії, висловлені у двох листах від О. Ісакова, називали хутори пікінера Беліка в б. Берестовій, які заборонялося зводити їх на землях Війська Запорозького [11, арк. 57, 58].

Надалі непорозуміння лише посилювались. У листопаді 1767 р. ще в одному листі кошовому Ф. Воейков вимагав видати мешканців Орлицького ротного правління, які укривались від податків на запорозьких землях. При цьому зазначалось, що за два роки збитки становили 176, 31 1/2 рублів. У свою чергу, 22 грудня 1767 р. Кіш відповідав, що мешканці Орлика проживали на запорозькій території. 20 січня 1768 р. А. Порохня рапортував, що земель, які б належали м. Орлику немає, вони належать Війську і сторонні люди там не проживають [11, арк. 38–40, 42].

31 січні 1768 р. «Пропозиції» Воейкова Новоросійській губернській канцелярії згадувався рапорт П. Калнишевського з претензією щодо відведення запорозьких земель мешканцям підпорядкованих фортеці Св. Єлизавети. Вказувалося, що хутір поручика Маргажича на Чорному Ташлику, розкольнича слобода Калинівка, слободи Дніпровського пікінерного полку Верблюжка, Комісарівка та Пушкарівка [5, с. 12–13]. Натомість зазначав, що у випадку виявлення поселень полку на запорозьких землях, їх належало виселити і надалі не заводити і не втручатися у кордони Війська Запорозького. Таким чином заперечували приналежність зазначених поселень до території Вольностей. Це стало сигналом для продовження протистояння. У 1770 р. 4 рота цього полку вказувала, що у 1769 р. зазнала від запорожців збитків на 2537 рублів [11, арк. 2].

Кіш не визнавав межі новоствореної провінції і надалі. У серпні 1772 р. військовому старшиною А. Лук'яновим ставилось завдання огляду кордонів [6, с. 30–32]. 23 серпня 1773 р. полковник Я. Гармаш рапортував в канцелярію Новоросійської губернії, що запорожці засновували слободи на 1-2 версти від кордонів Єлисаветградської провінції [6, с. 34]. Це стало причиною переходу населення у межі Вольностей.

На думку російського уряду, запорожці завдавали утисків жителям, як Новоросійської губернії взагалі, так і Єлисаветградської провінції, зокрема. Про це був виданий відповідний указ Сенату від 5 серпня 1773 р. 15 липня 1774 р. з канцелярії Новоросійської губернії в Кіш писали, що запорожці в Єлисаветградській провінції «наглости причиняют»: у місцях, які не належать Кошу в'їжджають великими командами, на цих землях козаки вивозять ліс, поручику Мурачєновському завдали збитків на 2 тис. крб. [12, арк. 1–1зв.]. У промеморії Кошу від 24 липня наказувалось повернути людей, худобу, яких забирали з Єлисаветградського полку [12, арк. 3]. Саме у цьому документі Макаріївка зазначалась як паланка. Її наказувалось знести, а козакам відійти за межу, визначену російським урядом між Вольностями та Єлисаветградським полком. Те, що зазначені землі перебували під контролем Коша бачимо з ордеру Г. Письменому, якому належало організувати збір хліба, який запорожці забрали до паланки [12, арк. 7].

Ситуація на північно-західному кордоні ускладнювалась через відведення земель для Молдавського полку. Про це Кіш повідомляли листом Ф. Воєйкова від 10 грудня 1769 р. (одержали 4 лютого 1770 р.), де зазначалося, що новостворений полк буде розташовано на території від Аврамовки та Бешки «в следующих к Добрянке и Орлу местах и слободах не захватывая запорожских земель». Він наказував, що б цим поселенцям від Війська Запорозького «помешательства, препятствий и обид чинено не было» [13, арк. 1]. 5 лютого 1770 р. з Коша надіслали рапорт Воєйкову, де зазначалося, що не тільки слободи Аврамівка, Бешка, Добрянка та Терновка

та інші землі заселені молдавськими поселенцями, але й території до Тясміна є власністю Війська Запорозького [13, арк. 2–3]. Почалося протистояння Коша з Молдавським полком. Його наслідком стала активізація заселення північно-західних земель.

Бугогардівський полковник Іван Сухина 2 квітня 1774 р. повідомляв про отримання відомості про людей, що прийшли у слободу Макаріївку з Молдавського і чорного гусарських полків. В іншому документі він пише про людей, що вийшли туди із слободи Калмазової [14, арк. 56].

10 червня 1774 р. у листі Кошу від Молдавського гусарського полку повідомлялось, що Григорій Письменний, проїжджаючи «по Павловским и другим местам», молдавського полку поселенців «насильно сгонял» і переводив їх у сл. Макаріївку [14, арк. 23]. Зауважимо, що з приводу наведення фактів щодо виведення населення із застосуванням сили, російські урядовці могли перебільшувати.

На більшу довіру заслуговує рапорт в Кіш від 20 травня 1774 р., де осавул Григорій Письменний повідомляв, що мешканці Синюхінобродської роти Молдавського гусарського полку бажали прийняти підданство Війська Запорозького [14, арк. 73]. Про виведення населення до Макаріївки повідомляється і в екстрактах претензій Єлисаветградського полку, опублікованого Д. Яворницьким [4, с. 1891].

Ще одним поселенням, де відбувалися жорсткі протистояння була Комісарівка. Так, 24 березня 1774 р. полковник Одабаш скаржився про відігнання туди запорожцями чоловіків. Була і скарга на писаря Д. Вірменка і його напад на слободу Миколаївку [15, арк. 42]. Згідно списків, складених 24 червня 1774 р. можна побачити, що у запорозькі землі, у Верблюжку, Комісарівку, Кодак та інші місця в одному випадку перейшло 35 пікінерів, 365 військовослужбовців з сім'ями, 35 власницьких поселян, а в іншому списку – 195 пікінерів, 179 військовослужбовців та 54 поселянина підполковника Я. Гаврилова [15, арк. 15–29].

Н. Полонська-Василенко відзначає запеклу боротьбу між запорожцями та новопоселенцями за слободу Жовтеньку у 1774 р. [16, с. 97].

Найповніше ситуація на північних землях висвітлена у документі «Екстракт о чинимых запорожцами Елисаветградской провинции жителям обидых и разорениях», датований квітнем 1774 р. [4, с. 1872–2004]. У підсумку зазначено 174 прізвища пікінерів, які втекли на землі Вольностей з 1769 по 1774 рр. [4, с. 1899–1916]. Найчастіше фігурує саме Комісарівка.

Ситуація на північних запорозьких землях непокоїла Петербург. Під час перебування у столиці депутації П. Головатого 24 липня 1774 р. Кошу було надіслано промеморію, у якій наказувалось повернути людей і худобу, яких забирали з Єлисаветградського полку [17, арк. 3].

На північному сході після реформування Слов'яносербії і створення Новоросійської губернії у другій половині 60-х рр. ситуація була подібна до тієї, яка склалась на інших північних землях. Але створення Слобідсько-Української губернії змусила запорожців перейти до більш активних дій. На межі нової губернії і Вольностей була заснована Барвінкостінківська паланка, якою керував полковник Іван Гараджа.

Існування Барвінкостінківської паланки (поряд з Личківською) відзначала і Н. Полонська-Василенко [16, с. 56].

Указом від 20 серпня 1773 р. наказувалось звільняти ізюмські землі, а також повертати людей, худобу та хліб. У документі згадуються полковник І. Гараджа та писар Роменський, які здійснювали наїзди на ізюмську провінцію Слобідсько-Української губернії «под видом будто сіи земли Войску Запорожскому принадлежат» [18, арк. 11]. Таким чином заперечувалась приналежність зазначених територій запорожцям.

О. Шиманов наводить відповідь Коша, де вказувалось, що ізюмські землі належать до володіння Війська Запорозького, згадувалось, що Ф. Восейков, полковник Зверев та інші намагались заселити слободами запорозькі землі, а, на думку Коша, вся Єлисаветградська провінція поселена

на запорозьких землях [19, с. 623–624].

Варто зазначити, що Барвінкова стінка згадується в екстракті претензій Єлисаветградської провінції до Війська Запорозького. Зокрема, у ньому повідомляється про напад на караул Торської фортеці з боку паланки [4, с. 1883]. Відзначалося, що запорожці оселяють людей вище Барвінкової стінки та прийняли на поселення до 200 сімей. Ще у кількох випадках повідомляється про виведення населення на територію Барвінкової стінки. Зокрема, наводиться факт поселення І. Гараджею у межах паланки до 300 втікачів [4, с. 1927, 1948]. При цьому така політика керівництва новоствореної паланки була системною.

Попри те, що запорозьку старшину звинувачували у насильницькому відігнанні мешканців до Барвінкостінківської паланки, доцільно припустити певний суб'єктивізм у судженнях. Оскільки люди переходили разом з хатами і майном, навряд чи у паланкової адміністрації був ресурс для насильницьких дій. Все ж умови, які пропонували запорожці для розвитку господарства, були кращими, ніж на сусідніх територіях, що перебували під контролем Російської імперії.

При цьому російські офіцери наводили збитки, яких вони зазнавали від дій І. Гараджі. Зокрема, сотник Ліхопекін виставляв претензію 300 рублів за сіно і 500 за худобу. А поручик Заруднев – за розорену винокурню і 250 свиней [4, с. 1950–1951]. У підсумковому реєстрі претензій усіх мешканців Ізюмської провінції зазначено загальну суму 16267 рублів [4, с. 1971]. Водночас 16 червня 1774 р. П. Калнишевський в ордері І. Гараджі та старшині С. Роменському (якого у березні 1775 р. призначили писарем паланки) наказував не допускати захоплення запорозьких земель сторонніми особами [20, с. 336–337].

На сході Вольностей у цей час продовжувались суперечки з Військом Донським, які відбувались від самого повернення Війська Запорозького під російський протекторат.

У грудні 1766 р. від П. Румянцева був відправлений ордер, в якому наголошувалось, щоб запорожці не їздили рибалити на Кубанський бік та не входили до територій Війська Донського [21, арк. 13]. 17 вересня 1767 р. кошовому з Києва наказувалось заборонити козакам рибалити у Чубурській та Сійській косах, вигнати звідти рибалок та заборонити влаштовувати селища на тій території [21, арк. 20–20зв.]. 3 жовтня 1767 р. був відправлений ордер кальміуському полковнику з вимогою, щоб козаки з'їхали з кіс. Але як бачимо з його донесення, там перебував полковник І. Велігура та існували рибальські помешкання, шинки та інші будівлі [21, арк. 22–23зв.].

У роки російсько-турецької війни суперечки за східні землі поновились з новою силою. Після нетривалої евакуації з території Кальміуської паланки у 1771 р. запорожці повертаються на місця традиційних промислів. Ці поселення, які низовики засновували від гирла Кальміусу до Семенівської фортеці викликали новий протест з боку Війська Донського. 22 жовтня 1773 р. вони подали на це скаргу [22, арк. 4–4зв., 10]. Донці вважали за необхідне зігнати запорожців з кіс Семенівки та Кривої. Кіш, у свою чергу, наголошував, що коси є запорозькою територією [22, арк. 53].

На південних землях фактори виділяється два періоди співіснування запорожців із сусідами. Спочатку це вирішення суперечок з ногайцями. На другому етапі претензії запорожців щодо спорудження на їхніх землях фортець Нової Дніпровської лінії.

На південних землях низовики засновували зимівники по ріках Кінській та Бугу. Просування запорожців на південь викликало певні протидії російського уряду. 22 жовтня 1763 р. інгульському полковнику С. Блакитному був відправлений ордер з Коша, в якому повідомлялось, що запорозькі козаки збирались зимувати понад лиманом та Дніпром на Кримській території. Наказувалось повертати мешканців, які там перебували у запорозькі кордони. У своїй відповіді 16 листопада 1763 р. С. Блакитний зазначав, що козаки через холоди відмовляються повертатись, а у разі завдання їм образ не будуть

висувати претензій [23, арк. 43, 52–52зв.].

Кілька разів новопризначений очільник Малоросійської колегії П. Румянцев видавав розпорядження щодо заборони рибальства запорожців у турецькій стороні на Бузькому і Очаківському лиманах. Одне з них датовано 31 січня 1767 р. [21, арк. 14–15]. З огляду на певну періодичність цих наказів, можна припустити, що запорожці їх ігнорували.

Новий етап суперечок за південні землі характеризується переходом ногайських орд до Російської імперії і початком будівництва фортець Нової Дніпровської лінії. Відтак головним опонентом запорожців на півдні стає російський уряд.

Найбільше суперечок відбувається навколо Олександрівської фортеці, де існувало ряд поселень. 30 вересня 1773 р. у донесенні головнокомандувачу 2-ї армії В. Долгорукову Кіш нагадував його заборону селитися слободами та хуторами навколо Олександрівської фортеці. Але полковник Фредерздорф у гирлі Сухої Московки та вгору Дніпра заводив хутори, чим завдавав збитків запорожцям [24, арк. 1–1зв.].

Ситуація, яка склалася на цих територіях для російського уряду була настільки ж важлива, як і суперечки на межі із Слобідсько-Українською губернією. У третьому пункті вищезазначеного указу вказувалось на утиски, яких зазнавали від запорожців під час будівництва Нової Української лінії [18, арк. 11–13].

Таким чином, у 60–70-х рр. XVIII ст. Кіш поступово заселяє усі прикордонні землі на території Вольностей. Заселення західних земель не зустрічає особливого спротиву. Натомість, на сході тривають запеклі суперечки за коси Азовського моря. Опонентами запорожців виступає Військо Донське. Останнє найчастіше апелює до необхідності додержання кордонів по договорах з Оманською імперією.

Кордон цей існував і на півдні. Проте ногайці не так часто протестують проти його порушення козацтвом. В окремих випадках вони не заперечують

проти виникнення там козацьких поселень. А після переходу ногайських орд до Росії, питання південного кордону вирішується вже з імперським урядом.

На північних запорозьких землях (включно із північним сходом і північним заходом) виникнення нових запорозьких поселень викликає різкий спротив Петербургу, який вже на практиці став втілювати свої плани на цьому напрямку, розвиваючи Новоросійську губернію.

Щільність поселень і характер боротьби за землі спростовує тези щодо недостатньої освоєності запорозьким козацтвом території Вольностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Mirushhenko O. *Ekonomichny`j rozvy`tok Zaporoz`ky`x Vol`nostej periodu Novoyi Sichi*. K., 2015. 216 s.
2. Slabchenko M. *Palankova organizaciya zaporoz`ky`x Vol`nostej*. *Praci dlya vy`uchuvannya zaxidno-rus`kogo ta ukrayins`kogo prava*. Vy`p. II, 1926. S. 159–252.
3. Golobucz`ky`j V.O. *Zaporiz`ka Sich v ostanni chasy` svogo isnuvannya*. K.: Nauk. dumka, 1961. 415 s.
4. Evarnickij D.I. *Istochniki po istorii zaporozhskih kazakov*. Vladimir, 1903. T. 2. 1076 s.
5. Shvy`d`ko G.K. *Aktovi dzherela do istoriyi Zaporozhzhya ostann`ogo periodu jogo isnuvannya*. *Pivdenna Ukrayina XVIII–XIX st. Zapy`sky` naukovodoslidnoyi laboratorii ZDU*. Zaporizhzhya: RA «Tandem-U», 2001. Vy`p. 6. S. 9–14.
6. Shvy`d`ko G.K. *Dokumenty` kancelyariyi Novorosijs`koyi guberniyi*. *Pivdenna Ukrayina XVIII–XIX st. Zapy`sky` naukovodoslidnoyi laboratorii ZDU*. Zaporizhzhya: RA «Tandem-U», 1998. Vy`p. 3. S. 30–35.
7. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 143.
8. Skal'kovskij A.A. *Istoriya Novoj Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo*. CH. 2. Odessa, 1885. 358 s.
9. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 175.

INSULA # 3

10. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 165.
11. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 181.
12. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 343.
13. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 239.
14. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 353.
15. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 332.
16. Polons`ka-Vasy`lenko N. Zaporozhzhya XVIII st. ta jogo spadshhy`na. T. 1. Myunxen: Dniprovi xvy`li, 1965. 397 s.
17. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 334.
18. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 333.
19. SHimanov A. Posmertnaya pozemel'naya bor'ba Zaporozh'ya. Kievskaya starina, 1885, dekabr'. S. 609–636.
20. Evarnickij D.I. Vol'nosti zaporozhskih kozakov. Spb., 1890. 385 s.
21. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 207.
22. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 319.
23. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 138.
24. CzDIUAK, f. 229, op. 1, spr. 325.